

Halil Akgül,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü
Kürt Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans,
xelilakgul@gmail.com,
ORCID: 0000-0003-1365-8461.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 10.03.2023

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 10.07.2023

Published / Makale Yayın Tarihi: 20.10.2023

Doi: 10.35859/jms.2023.1262796

Değerlendirme ve İntihal/Reviewing and Plagiarism:

Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir. Makale intihal.net adlı intihal sitesinde taranmıştır. / This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by intihal.net plagiarism website.

Citation/Atıf:

Akgül, H. (2023). Tema û Hêmanên Felsefî di "Ey Av û Av" a Feqiyê Teyran de, The Journal of Mesopotamian Studies, Jimara Taybet a Edebiyata Kurdî ya Klasîk, rr. 160-172, DOI: 10.35859/jms.2023.1262796.

TEMA Û HÊMANÊN FELSEFÎ DI "EY AV Û AV" A FEQİYÊ TEYRAN DE

Halil Akgül

KURTE

Ev nivîsar derbarê tema û hizrên felsefî yê di helbesta Ey av û avê de ye. Helbesta Ey av û avê bi naveroka xwe ya felsefî ji helbestên din yê Feqiyê Teyran vediqete. Di helbestê de "av" bi însên ve hatiye wêfandî û di navbera av û Feqî de diyalogên felsefî derbas dibin. Felsefeya hebûnê ji demen kevnar ve bûye mijarên hizr û ramînê. Feqiyê Teyran jî bi siruştê sofîgeriyê di çarçoveya hikemî de di helbesta xwe de li ser zimanê hebûnê felsefe kiriye û bi pirs û bersivan li ser van mijaran fikiriye. Bi çavkaniya Qur'anê hikmeta eşyayan, zimanê hebûnê vekolaye. Li gorî hizra Feqiyê Teyran, Xwedê Vacibu'l Vicûd e, bi qudreta xwe ji tunebûnê çar bakir (av, ax, ba, agir) afirandiye û bi çar tebî'etan (germ, sar, hişk, nerm) wech kiriye. Xwedê ji 'işqa însên bi 'ilme xwe ji van çar madeyan 'alem afirandiye. Armanca însên ku me'rifet e lewma divê bifikire û di hikmeta Xwedê de têbigihe.

Bêjeyên Sereke: Felsefe, Hikmet, Tema, Ey av û av, Feqiyê Teyran.

Feqiyê Teyran’ın “Ey Av û Av” Şiirinde Tema ve Felsefî Unsurlar

ÖZ

Bu makale, Ey av û av şiirinin teması ve felsefî fikirleri üzerinedir. Ey av û av şiiri sahip olduğu felsefî içerik nedeniyle Feqiyê Teyran’ın diğer şiirlerinden ayrılmaktadır. Şiirde suya insani vasıflar yüklenmiştir ve su ile Feqiyê Teyran arasında varlık/varoluş üzerine diyaloglar geçmektedir. Varlık felsefesi eski çağlardan beri düşünce ve fikir konusu olmuştur. Feqiyê Teyran da bu şiirinde tasavvuf gereği, muhakeme çerçevesinde varlık dili üzerine felsefe yapmış ve soru cevap yöntemiyle bu konular üzerine tefekkür etmiştir. Kuran rehberliğinde eşyanın hikmetini ve varlık dilini araştırmıştır. Feqiyê Teyran’ın düşüncesine göre, Allah, Vâcibü’l-vücûd’tur, kudretiyle dört maddeyi (su, toprak, rüzgâr, ateş) yoktan var edendir ve onları dört mizaçla (sıcak, soğuk, sert, yumuşak) vech edendir. Allah insana olan aşkından, kendi ilmiyle bu dört maddeden kâinatı yaratmıştır. İnsanın amacı ki irfândır, dolayısıyla tefekkür etmeli ve Allah’ın hikmetine nail olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Hikmet, Tema, Ey av û av, Feqiyê Teyran.

Theme and Philosophical Elements in Faqî Tayran’s Poem “Ey Av û Av”

ABSTRACT

This article deals with the theme and philosophical ideas of the poem Ey av û av. The poem Ey av û av differs from Faqî Tayran’s other poems due to its philosophical content. In the poem, human qualities are attributed to water and philosophical dialogues take place between water and Faqî. The philosophy of existence has been the subject of thought and ideas since ancient times. In this poem, Faqî Tayran philosophized on the language of being within the framework of Sufism and reasoning and contemplated these issues with the method of question and answer. He researched the wisdom of things and the language of existence under the guidance of the Qur’an. According to Faqî Tayran’s thought, Allah is Wajibu’l Vicud, and with His power He creates four substances (water, soil, wind, fire) from nothing and creates them with four temperaments (hot, cold, hard, soft). Out of his love for man, God created the universe out of these four substances with his own knowledge. The purpose of man, which is wisdom, therefore, must be in contemplation and attain the wisdom of Allah.

Keywords: Philosophy, Wisdom, Theme, Ey av û av, Faqî Tayran.

EXTENDED ABSTRACT

The word “philosophia”, which has been translated into Arabic as “philosophy”, is composed of two Greek words; “fila” means love and “sophia” means wisdom. Although there are many definitions of the concept of philosophy, the following definition stands out in general: Philosophy is a mental movement based on the search for truth through a series of questions. Through reason, man immerses himself in a search, and from each philosophical question he creates another philosophical problem, thus philosophy continues in a continuum.

Throughout the literature, especially in poetry, the search for truth has been treated with philosophical elements. In classical Kurdish poetry, the philosophy of existence and wisdom are dominant themes, and like other Eastern literatures, they are informed by Islamic sources such as the Qur’an, the life of the prophet and hadith. Sufi poets, in their poetry, considered it a deficiency that the truth could only be grasped by the intellect, and therefore, when dealing with philosophical elements, they needed the approval of the heart as well as the intellect. This is where the difference between philosophy

and wisdom comes to the fore: the philosopher pursues his quest through reason, but the wise man confirms the knowledge obtained through reason with his heart and becomes the owner of wisdom.

One of the most prominent wisdom poets in classical Kurdish poetry is Faqî Tayran. Faqî Tayran (1563-1632, lived in what is considered the golden period of classical Kurdish literature (late 16th and early 17th centuries). He lived in the same period as Melayê Cizîrî, another important name in classical Kurdish literature. In addition to his poems, he also wrote four verse works (Bersîsê ‘Abid, Şêxê Sen’an, Zembîlfiroş, Kela Dimdim). The poem Ey av û av differs from other Faqî Tayran poems because of its philosophical content. Water (av) as a concept has been the subject of many poems. The best known of these is Fuzuli’s “Ode to Water”. While in Fuzuli’s poem water is a symbol of purity and compassion, in Faqî Tayran’s poem it is used as a philosophical concept.

There are few scholarly studies directly on the poem Ey av û av in Kurmanji, but there are many studies on Faqî Tayran. These studies have also included this poem. Ertekin and Basuğuy (2022) and Demir (2019) studied the advice aspect of Faqî Tayran. Karaca (2021) compared Fuzuli’s Water Ode with Faqî’s poem. Cîhanî (2019) studied Faqî Tayran’s style, Saydun (2018) studied Faqî’s divan, and Orkin (2015) studied the sufi elements in his poems. In addition to these, in May 2022, the 3rd International Kurdish Symposium was organized by the Institute of Living Languages at Van Yüzüncü Yıl University with the theme “Faqî Tayran and His Legacy” and the papers presented were published in the book Feqînasî.

In this article, we first studied the form and subject of the poem “Ey av û av.” Then we identified the philosophical elements in the poem “Ey av û av” and tried to evaluate the poem in a philosophical and logical context according to these elements. In this article, we worked on the 46 strophes copy prepared by Yıldırım (Teyran, 2014: 40). This poem is included in M. Xalid Sadîni’s work as 51 strophes and in Seîd Dêreşî’s work as 47 strophes. The predominant theme in this poem is the search for truth, and this is evident in almost every line of the poem. Faqî engages in a conversation with water about wisdom by employing various literary arts. In this conversation, Faqî questions the wisdom of water. Faqî makes the water interpret the philosophy of existence by means of internal dialog. Does existence exist? What is existence? What is the beginning of existence? Does existence change? What is the essence of existence? Is there an order to the universe? What is purpose? Is there a limit to the universe? Is existence one? These questions, which keep philosophy in motion, are the questions Faqî also sought answers to.

As a result, it is seen that the philosophy of existence was intensely dealt with in the works produced during the peak period of Classical Kurdish Literature. The poem Ey av û av was the first Kurdish poem in which the view of existence was expressed in a sophisticated way in the representation of water. Faqî expressed his views in the language of existence within the framework of wisdom, with the technique of inner monologue and question and answer method. According to Faqî, Allah is Wajibu’l Vicûd, eternal and uncreated. Allah is both ‘Ibda and Xalik. The four elements (water, soil, air, fire) were created from nothing and have four opposite natures (hot, cold, hard, soft). Allah created the universe from these four elements out of His love for man.

Destpêk

Bêjeya “Felsefe”yê (*filosofia*) ji du bêjeyên grekî pêk hatiye; “*fila*” tê wateya hezkirinê, “*sofia*” jî hikmet e û bi şiklê “*فلسفة*” (felsefe) ketiye zimanê ‘erebî (Kaya, 1995). Li ser têgeha felsefeyê gelek pênase hatine kirin lê bi çarçoveyeke giştî; felsefe, tevgerêke hizrî ye ku bi rêya rêzepirsan li ser lêgerîna heqîqetê ava bûye. Di felsefeyê de lêgerin bi êqil didome. Ji her bersiveke felsefî pirseke din diwêlîde û felsefe bi vî awayî hebûn û tevgera xwe didomîne.

Felsefe ji ber ku bi lêgerîna heqîqetê ve girêdayî ye, ne mimkin e di nav edebiyatê de jî ji xwe re cihekî qehîm çêneke. Edebiyata Kurdî ya Klasîk bi awayê “hikemî” cih daye felsefeyê. Edebiyata Kurdî ya Klasîk wekî edebiyatên din ên rojhilatî, çavkaniya xwe ji Qur’an, Pêxember, Hedîs û pêkhatayên wan stendiye û em dikarin wan wekî çavkaniyên îslamî binav bikin. “Hikmet” di îslamê de têgeheke karîger e û di Qur’anê de gelek caran derbas dibe (bnr. Beqere, 2/32-129-151-220-231-240-251-260-269; Nîsa, 4/11-54; Ehزاب, 33/34; Sad, 38/20; Zuxruf, 43/63; Qemer, 54/5; Cumû’e, 62/2; Alî Îmran, 3/6-48-58-62-81-126-164). Mutesewifan, di helbestên xwe de, gihiştina heqîqetê ku tenê bi êqil pêk tê, kêr û nekamil hesabandine lewma hêmanên felsefeyê digel êqil bi qelb (dil) jî şixulandine. Ferqa felsefe û hikmetê li wir berçav dibe, filozof bi êqil lêgerîna xwe her didomîne lê ‘arif bersivên bi êqil hatine bidestxistin bi qelbê xwe jî dipejirîne û xwe digihîne me’rifetê. Ev halê me’rifetê bi xwe re hin peywirên “hikemî” ava dike û li piştê ‘arif bar dike. Li gorî Kutluer (1998) di Qur’anê de “hikmet” bi gelek wateyan ve hatiye bikaranîn, we’z û şîreta Pêxember çend ji wan in, herwiha wekî hemwateya Qur’anê jî derbas dibe. Îcarê tê zanîn ku Qur’an bi xwe kitêba şîretê ye, ev şîretkarî di çarçoveya hikemî de rênîşander e. Di edebiyata klasîk de helbestên ku hêmanên felsefeyê ji xwe re kirine mijar û bi çavekî hikemî li heqîqeta eşyayê nêrîne wekî “helbestên hikemî” tên zanîn.

Di helbesta kurdî ya klasîk de Feqiyê Teyran wekî şa’irê hikmet û nesîhetê derdikeve pêş. Feqiyê Teyran (1563-1632) di sedsala zêrîn a edebiyata kurdî ya klasîk de jiyaye (dawiya sedsala 16hem, destpêka sedsala 17hem). Hevçerxê Melayê Cizîrî ye. Digel helbestên wî, çar menzûmeyên wî yên serbixwe hene (Bersîsê ‘Abid, Şêxê Sen’an, Zembîlfiros, Kela Dimdim).

Di nav helbestên Feqiyê Teyran de helbesta Ey av û avê bi naveroka xwe ya felsefî bala meriv dikşîne û ji helbestên wî yên din vediqete. “Av” wekî têgeh bûye mijara gelek helbestên klasîk ku yek ji wan a navdar “Qesîdeya Avê” ya Fuzûlî ye. Cureyê helbesta Fuzûlî ne’ t e, peyva avê “su” wekî paşserwa hatiye bikaranîn û sembola pakî, paqijî û rehmetê ye. Feqiyê Teyran di helbesta xwe de di çarçoveya felsefeyê de ev têgeh xebitandiyê.

Di kurmancî de xebatên zanistî yên rasterast li ser helbesta Ey av û avê kêr bin jî li ser Feqiyê Teyran xebat hatine kirin û ev helbest jî bûye beşeke xebatan. Ertekin û Basuğuy (2022) û Demir (2019) li ser şîretkariya Feqiyê Teyran xebitîne, Karaca (2021) qesîdeya Fuzûlî û helbesta Feqiyê Teyran dane ber hev, Cihanî (2019) li ser şêwaza wî, Saydun (2018) li ser teşe û ciwankariya dîwana wî, Orkin (2015) li ser hêmanên tesewufî yên berhemên wî xebitîne. Ji bilî van, li Zanîngeha Van Yüzüncü Yılê jî aliyê Enstîtûya Zimanên Zindî ve di gulana 2022yê de bi temaya Feqiyê Teyran û Mîrateya Wî, Sempozyûma Kurdiyatê ya IIIyem ya Navnetewî hate lidarxistin û gotarên hatine pêşkêşkirin di pirtûka Feqînasîyê de hatine çapkirin. Di vê xebatê de em ê ‘ewilî li ser şikl û temaya helbesta Ey av û avê bixebitin. Piştê jî em ê hewl bidin hêmanên felesefî yên di helbesta Ey av û avê de tesbît bikin û li gorî van hêmanan, helbestê bi çarçoveya felesefî û hikemî binirxînin.

1. Helbesta “Ey av û av”ê

Berhemên Feqiyê Teyran cara ‘ewilî jî aliyê Seîd Dêreşî ve hatine berhevkerin û di sala 1989ê de li Bexdayê, di sala 2005ê de jî li Dihokê hatine weşandin. Helbest û menzûmeyên wî wekî berhemeke serbixwe bi navê “Dîwana Feqiyê Teyran” jî aliyê M. Xalid Sadîni li Stenbolê (1999) hatine çapkirin.

Berhema Seîd Dêreşî di sala 2011yê de bi heman navî li Diyarbekirê hatiye çapkirin. Kadri Yıldırım di sala 2014yê de digel wergera tirkî bi navê “Dîwan”ê berhemên Feqî çap kirine. Helbesta Ey av û avê bi hin cihêrengiyên teşeyî ve di hemû dîwanên Feqî de heye.

Yıldırım (Teyran, 2014: 40), ji aliyê cure û teşeyê ve helbesta Ey av û avê daxilî qesîdeyên musemm’et dike. Bi teşeya murebbe’ê 46 bend him bi kurmancî him jî bi wergera tirkî hatiye dayîn. Di xebata M. Xalid Sadîni de 51 bend û di ya Seîd Dêreşî de 47 bendên vê helbestê hene.

Mijarên li ser xuliqandin û hebûnê bi qasî hebûna însên kevn in. Çavkaniyên li ber dest me dibe heta Yewnana Kevn. Fikr û hizr û teorîyên ji wê demê heta îro jî tîrên nîqaşkirin. Zimanê hebûnê di nav kelama îslamê de û di edebiyata îslamê de bûye mijareke sereke. Ji ber ku çavkaniya xwe ji îslamê werdigire di edebiyata kurdî ya klasîk de jî berhemên di çarçoveya zimanê hebûnê de hatine dayîn.

Feqiyê Teyran yek ji wan nûneran e ku di vê helbesta xwe de bi awayekî kûr li Vacibu’l Vicûd, xuliqandin, hebûn, Wehdet-ul Wicûd, masîva (ji bilî Xwedê her tişt) û ww. disekine û bi awayekî hikemî van mijaran rave dike. Feqiyê Teyran di vê helbestê de bi temsîliyeta avê, heyberekê dide axaftin û bi halê ‘arif hizra sofîgeriyê derdibire.

2. Temaya “Ey av û av”ê

Di siruştâ sofîtiyê de lêgerîn heye û sofî lêkolerên baş in. Lêgerîn û lêkolîn tevgerê fikrî û hizrî ye ango fikrî e. Sofî dema lêkolînê dike piştî xwe dide çavkaniyên saxlem û piştrast. Li gorî dînê Îslamê, him ji Qur’anê him jî ji hedîsan diyar dibe ku cihê fikrî giring e û wekî îbadetê hatiye pejirandin.

“... Perwerdegarê me! Te ev (kaînata ha) pûç neafirandiye...” (Alî İmran, 3/191)

“Fikirîna saetekê carinan ji îbadeta salekê bixêrtir e.” (Aclûnî, 1351: I:310)

Feqiyê Teyran helbesta xwe li ser vê hizrê bi awayekî sofîyane honaye. Helbest bi pirsê dest pê dike, Feqî pirsên felsefî li avê dike, av bersivên hikemî dide Feqî. Di helbestê de sê vegêr hene; Feqî, av û şa’ir. Wextê em di çarçoveya Wehdet-ul Wicûdê de bifikirin em ê bibînin ku neqandina “av”ê ji bo bersivan ne belasebeb e. Di gelek mîten xuliqandinê de “av” wekî çavkaniya jiyandî hatiye nîşankirin. Feylesofên Yewnana Kevn jî bi xuliqandinê serê xwe êşandine û bingeha çar madeyan (*Anâsir-i Erbaa*) danîne; ba, av, ax û agir. Aristoteles (1982: 156) îfade dike ku li gorî Thales hêmana hebûnê av e, her tişt ji avê hatiye lewma her tişt av e. “Di nav feylesofên Yewnana Kevn de fikrê “ji tunebûnê hebûn” (*ex-nihilo*) tune bû, lewma Xwedê an jî Xwedayan ne ku ji tunebûnê kaînat afirandine, bereksî wê, Xweda û kaînat ji ezê ve hene, Xwedê bes şikil û nîzam daye kaînatê” (Karlıağa, 1991). Di dînen heq de Xweda him “Îbda” ye him “Xalik” e. Herdu jî afirîner in lê “Îbda” ji tunebûnê diafirîne (bnr. Enbiya, 21/30; En’am, 6/14; İbrahîm, 14/10). Lewma ev çar made bi vê ferqê ve ketine felsefeya Îslamê jî. Belê kaînat ji van çar madeyan pêk hatiye lê afirîner Xweda ye û kaînat ji tunebûnê hatiye afirandin.

Îcarê em berê xwe bidin Feqiyê Teyran û berhemên wî, em dibînin ku Feqî li ser hizra Wahdet-ul Wicûdê ye û helbestên xwe jî di bazineya vê fikrê de honane; “Baxê ku baxvan bête ber, erdek heye ew lê nebî? Dara ku enqa bête ser, belgek heye sih lê nebî? (Teyran, 2014: 66). *Wahid zatek ferd e, tecella bi van sıfatan, Bi eynê dil nezer de, hemlên te ‘yyunatan* (Teyran, 2014: 78). *‘Aşiq tu yî dilber tu yî, Nazir tu yî menzer tu yî, Ruhê ruhan gewher tu yî, Misbah û nûra qîmetê* (Teyran, 2014: 146). *Genc bûn di kenza eqdemî, Baxo ji işqa Ademî, İnane karê alemî, Zahir kirin vê sûretê* (Teyran, 2014: 45).” Li gorî hizra Wehdet-ul Wicûdê her tişt perçeyek ji Xwedê ye, erê kaînat ji çar madeyan pêk hatiye lê ev çar made jî ji Xwedê ne. Lewma “av” jî perçeyek ji Xwedê ye. Lê ligel ku Xweda “Cemal” e li

aliyê din jî “Celal” e. Çawa ku “av” çavkaniya jiyane ye li aliyê din rûyê mirinê ye. Lehî ye, tofan e, ezyet e, ezab e, cezakirin e (bnr. Ra‘d, 13/17; Sebe, 34/15-7; Nûh, 71/1; ‘Enkebût, 29/14; Meryem, 19/85-6; Mûmîn, 40/69-72).

Di Ey av û ava Feqiyê Teyran de hûnera teşhîsê hatiye bikaranîn. Yanî wesfên însanan li heyberên neînsan hatine barkirin. Di helbesta Feqî de wesfên însanan li avê hatine barkirin û Feqî bi awayekî felsefî nêzî avê dibe. Di edebiyatê de teknîka diyaloga hundirîn heye ku karakter ji bo halê xwe yê rûhî derbibire, weku li hemberî wî kesek hebe, bi xwe re dikeve diyalogê. Ev diyalog pîranî bi pîrs û bersivan ve dimeşe. Di vê helbestê de jî di navbera av û Feqî de diyalogeke felsefî heye û vegêrê sêyem, şa‘ir jî wekî hakim di navbera wan de ye.

(33)

Pîrsa Feqî bêcih nebû
Lewra di Furqanê hebû
Erşê Xwûdê li ser te bû
Avê gelo di bîra te tê? (Teyran, 2014: 44)

Feqî, di çarçoveya îbadetê de avê bi ‘îşq, sîrveşartin, ta‘etkîrin, zîkîrkîrin, xew, karakter, qîlûqalkîrin û ww. ve diwesfîne. Di helbestê de Feqî pîrsan dike av bersivan dide. Feqî xwe wekî “Mecnûnekî heywansifet” û ji êqîl bêpar diwesfîne lê av “arif” e, xwedî me‘rîfet e. Em arîfbûna avê ji îbadetê wê ya bi coş tê derdixin; av bê sekn û bê rahet e, hey gurgur û gujguja wê ye, bê xew e bi şev û rojan zîkir e, bê rûh, bê dest û pê her taetê dike. Lewma ev îşqa Xwedê ne mimkin e ku bê me‘rîfet be.

Feqiyê Teyran bi çavên mirovekî jîrêzê avê tehqîq dike. Erê Feqî xwe biçûk dixwe, xwe dîn dihesibîne lê ji pîrsên wî tê fêhmîkirin ku suhbeta wî ne belasebeb e. Feqî halê avê dişibîne halê xwe lê dîsa jî van pîrsan dike (bnr. 6). Ma gelo Feqî ji ber ku bi bersivan nizane lewma pîrsan dipirse an ji bo ku di halê xwe têbigihe, xwe biceribîne pîrsan dike? Li vir hunera edebî “tecahul-i ‘arif” derdikeve pêş me. Bi vê hunerê, hunermend ya xuya vedişêrê, xwe li nezanîne datîne û pîrsan li muxatabê xwe dike. Armanca pîrsan ne hînbûna bersivan e, hunermend/şa‘ir jixwe bi bersivan dizane û di pîrsan de serbend an jî bersivê dide (bnr. 7).

(6)

Ji emrê kê ti tê bilez
Sewdaser î şubhetê ez
Ji kê ra dikî çûna bilez
Vê serqutan û xizmetê (Teyran, 2014: 40)

(7)

Xizmet dikî bê pê û dest
Ji kê ra dikî çend kûh û best?
Baxo nego gavek vewest
Daîm diçî dengê te tê (Teyran, 2014: 41)

Av, li gorî însên ji gelek nîm‘etan bêpar e; bê rûh, bê dest, bê pê, bê çeng û bê zar e. Lê dîsa jî her di halê îbadetê de ye, bê rûh li erdê dimeşe, bê dest û pê û çeng, pêl û mewc û fetl û gera wê ye. Lewma ilehîm hikmetek heye di vî halî de. Feqî li pey vê hikmetê ye, ne ku bi bersivê nizane belkî ji bo xwe tehqîq bike, di halê xwe de têbigihe, halê xwe bipeyitîne. Heqîqeta çar cewheran bi avê re ye lê îspatek, tégîhiştinek divê bi kaxetê (bnr. 22). Helbet daxwaza peyitandinê ne ji ber şîk û gumanê ye, ji bo îzah û beyan û qanehbûn/qanehkîrinê ye.

(22)

Vê kaxetê îspat bike

Qeydê di hûr ihtiyat bike

Qenc vê bunyad bunyad bike

Wazih ku fêhma min ne tê (Teyran, 2014: 43)

Tiştên ku heqîqeta çar cewheran, me‘rîfeta enasiran li cem wan hebe ne mimkine ku bi hikmetê nizanibin. Lewma Feqî li ser “hedîsbûn an qedîmbûna” avê kêliyêkê têkeve şikê jî derhal pirsra xwe serast dike û qedîmbûna avê dipeyitîne.

(23)

Bi dar û dunya setrem î

Avê bi Rebbê alemî

Tu hadis î yan qîdem î

Yan tu nizanî hikmetê?

(24)

Gerçî ne meşrû ev suxen

Rojek ji bunyada mezin

Bihna qîdem jê hate min

Yane ji bunyada te tê (Teyran, 2014: 43)

Dema dor tê ser avê da ku pirsên Feqî dibersivîne, av ‘ewilî li pirsên Feqî diheyire. Ji ber ku, ji xuliqandinê heta niha tu kesan ji avê pirsên wiha nekiribûn. Li vir xuya ye av ji van pirsan aciz dibe û mijarê tine ser pêxemberan ku wan jî pirsên wiha nepirsine. Feqî arîfbûn û kamilbûna pêxemberan derdixe pêş, diyar dike ku “ji cara ‘ewil hayê pêxemberan ji çerxa felekê hebûye”. Vegêrê sêyem, şa‘ir (bnr. 33) heq dide Feqî û dixwaze av bersivê bide Feqî, nexwe “Erşê Xwudê li ser avê bû, gelo nayê bîra avê?”. Wate, av yek ji çar cewheran e, “qedîm” e, şahida “hedîs” e.

Îcarê ku av qaneh dibe, pirsên Feqî dibersivîne, ji qedîm heta hedîsê hikmeta hebûnê eşkere dike. Bi îşareta Xwedê, ji tunebûnê hatine der çar bakir; ba û av û ax û agir. Ji ‘îşqa Ademî, Xweda hemû kaînat ji van çar bakiran afirandiye (bnr. 37, 38, 39). Her tişt bi van çar cewheran ketiye qaliban, bo nimûne însan ji axê, cîn ji agir hatine afirandin. Ew jî bûye sebeb ku karakterên wan cuda bin (bnr. 39). Ev çar karakterên cuda jî ev in; germ, sar, hişk, nerm. Erê her heyber ji cewhereke sereke hatiye afirandin û xwedî karakterê cewhera xwe ye lê cewherên din ji di xwe de dihewîne. Însan ji axê hatiye afirandin lewma bi xûyê “hişk” e lê bi avê hatiye nermkirin û ev herî heriyêke pehtî ye û rûhê însânê lê hatiye pîfikirin. “Xwedê, insan ji heriyêke pehtî afirandiye, mîna firaqên ji heriyê” (Rehman, 55/14). “Wextê min ew dirûvand û ji rûhê xwe pîfikirê, hûn derhal jê re secde bikin” (Hicr, 15/29).

(37)

Zahir kirin em çar bakir e

Ba û av û ax û agir e

Heywan hemî jê çêkir e

Dar û nebat û qîmetê

(38)

Dar û nebat û lê’l û dur

Heywan û esnafê di pur

Teyr û tuyûr û lê’l û dur

Terkîb kirin vê wechetê

(39)

Teşbîhê me naferricîn
Însan ji tîned xaricîn
Lew cin ji narî maricîn
Her yek ji me yek teb’etê

(40)

Em çar teb’etan vêk ra did in
Hin ateş in hin barid in
Ji behra hewayê walidîn
Melbûs kirîn bi vê wechetê (Teyran, 2014: 45)

Piştî bersivên avê dîsa vegêrê sêyem, şa’ir dikeve dewrê û xîtabî Feqî dike. Rewş û halê însên diyar dike ku “qedîm” yek e, ew jî çar cewherên qedîm “hedîs” in di qalibê van çar cewheran de. Herwiha, şa’ir balê dikişîne ser heqîqeta “qalû bela”yê û dixwaze vê ayeta Qur’anê bîra Feqî “... *Ma ez ne Rebbê we me? Hemûyan got: Belê, em şahidiyê didin ku tu Xwedayê me yî...*” (A’raf, 7/172). Şa’ir, yanî hakemê di navbera Feqî û avê de, dixwaze dilê Feqî rehet bike, wî qaneh bike lewma “rastiya qewî” tîne bîra Feqî. Di “qalû bela”yê de li hizûra “hatif” (dengê xaîb) soz dane, peyman danîne ku dê heta axretê di xizmeta Xwedê de bin (bnr. 46).

(46)

Di hedretê ma hûn nebûn?
Li hatif î pêwestê bûn
Di xizmeta Baxoy xwe bûn
Heyane roja axretê (Teyran, 2014: 46)

Feqî di helbesta Ey av û avê de civateke hikemî ya xeyalî daniye, bi zimanê hebûnê li ser xuliqandin û hebûnê sohbetê felsefî dikin. Feqî di rola yek ji xelkê ‘am de li pey heqîqetê ye. Bi layenêrîneke îlahî hebûn tê lêkolîn. Ji ber ku av “qedîm” e, xwedî me’rifet e mixatabê pirsan e, beyana kaxetê îspat dike. Şa’irê helbestê jî di navbera Feqî û avê de hekemiyê dike. Ji pirsan jî diyar dibe ku armanca sereke ya Feqî ew e ku di avê û sirra avê têbigihe, hikmeta avê hîn bibe. Wate, Feqî di vê helbestê de di çarçoveya Wehdet-ul Wicûdê de bi teknîka diyaloga hundirîn, bi pirsan, felsefeya hebûnê dike, heqîqetê, “rastiya qewî” bi dilê xwe dipejirîne û bi awayekî şîretkar teblîx dike.

3. Hêmanên Felsefî di “Ey av û av”ê de

Berevajî nêziktêdayinên jiberkirin û neqilkirinê, helwesta felsefî ku piştî xwe dide mereqkirin, jêpîrsîn, tegerîn, fêhmkirin û ditîna pirsiyarê bi pîralî, helwesteke hizrî ye ku pirsan dipirse û tenkît dike (Koç, 2015: 107). Li gorî Keklik (1982: 1) felsefe; zanîna esehî (mehiyet) û heqîqeta eşyayê ye, hewldana diyarkirina sedemên hebûnê ye, xwenaskirina însên e û me’rifet e. Yazır (1996: 29) jî ji bo têkiliya felsefe û dîn wiha dibêje; “Cihê herî dawî ku dê felsefe xwe bigihinê felsefeya dîn e. Lewma bi vê layenêrîne, felsefe kirasê hikmetê li xwe dike. Feylesofên heqîqî, kesên zana (hakim) ên heqîqî ne.”

Di edebiyata klasîk a rojhilat de hêmanên felsefî piranî di vê çarçoveyê de cih digirin; pirsiyarên hebûnê yên însanan, mijarên jêpîrsina cihê însên ê li dinyayê û siruştîna însên. Divê mirov çawa bijî, bextiyariya mirovan, pêdiviyên bûna însên, têkiliya mirovan bi dinya û kaînatê re, mijarên sereke yên felsefî ne di edebiyata klasîk de. Di helbesta Feqî de jî “hebûn” bi perspektîveke îlahî tê lêkolîn.

Hikmet berî her tiştî fikirîn e, fêhmkirin e, fêhmkirina wateya heyberan, di pergala hebûnê de bicihkirina wan e. Fikirîna li ser emrên Xwedê û ta’eta wan e. Hikmeta însên nasîna Xwedê û ta’eta jî bo Wî ye. Armanca Feqî ya jî bo nasîna/nasandina Xwedê û hûrgiliyên pergala ku Wî afirandiyê gelekî beloq e di helbesta Ey av û avê de.

(3)

Da ez bizanim vê sirrê
Ji hindikî heya pirê
Ji me’niya vê gurgurê
Ji kê ra dikî vê taetê?

(5)

Lew şev û rojan bê xew î
Ji mîhnetê lêk ditewî
Şevtariyan qet nahewî
Ji emrê (kê) bi lez ketî? (Teyran, 2014: 40)

“*Ji kê ra dikî vê taetê?, Ji emrê (kê) bi lez ketî?, Ji kê ra dikî işqbazîyî?*” pirsên sereke ne ku di helbestê de tên pirsîn. Av, ji hebûna xwe heya îro bi awayekî bêqisûr, bê sekî her di zîkr û îbadetê de ye. Lewma Feqî avê layiqî van pirsan dibîne. Ne ji mehbûbek yan metlûbek yan jî dost û meqsûdek be çima av digel ku bêlibas û tazî ye jî her gujegu e û nake betal? Bi van pirsan Feqî dixwaze sirra avê hin bibe, maşuqê avê nas bike, qudreta Xalik hizr bike.

Zimanê hebûnê, yanî hewldanên têgihiştina hebûna heyberan û layenêrînen îlahî di lêkolînen vê qadê de hertim bala mirovan kişandine. “Di felsefeya Yewnana Kevn de li gorî Thales av, li gorî Anaximenes ba, li gorî Herakleitos agir û li gorî Empedokles jî ax hêmana ewil ya hebûnê ye” (Tenik, 2021: 391). Di tesewwifê de ev hewldana têgihiştinê îbadet e ji bo sofîyan. Her tiştê afirandî ayeteke Xwedê ye, tecela Wî ye. Lewma sofî, li ‘ilmê îlahî yê di heyberan de lédikole û dixwaze li wan raz û ‘ilman têbigihe. Ev raz û ‘ilmên îlahî ji bo seyr-û siluka sofî rênîşander in. Di tesewwifê de cara ‘ewilî Xezalî (m. 1111) bi berhema xwe ya “Risaletu’t-tayr”ê li ser hal û merheleyên heyberan sekiniye û xwestiye heyberan fêhm bike. Piştî wî, ‘Ettarê Nîşabûrî (m. 1221) “Mantiku’t-tayr” nivîsiye û pê re jî berhemên li ser zimanê hebûne berbelav bûne di edebiyata îslamî de. Di “Risaletu’l-tayr” û “Mantiku’t-tayr” de mirîd teyr in û hal û merheleyên wan bi layenêrîneke îlahî hatine vegêran. Şemsedîn Sivasî (m. 1597) di “Guleşn-abad”a xwe de çiçekan dîke mirîd û wan dide axaftin. Feqiyê Teyran jî bi heman armancê avê dide axaftinê. Dixwazê di halê avê de têbigihe hal û hereketên avê fêhm bike û ‘ilmê îlahî ye tê de hizr bike.

Hebûn (heyîn) heye an tune? Felsefeya hebûnê bi vê pirsê destpê dîke û li gorî bersivê, pirsên metafîzîk û ontolojîk diwêlidin. Hebûn çi ye? Koka hebûnê çi ye? Hebûn diguhere? Cewhera hebûnê çi ye? Pergala kaînatê heye? Armanc çi ye? Sînoren kaînatê hene? Hebûn yek e an pir e? Li gorî van pirsan bizavên felsefî derketine meydanê û feylesofan fikrên xwe yên li ser hebûne diyar kirine. Bo nimûne; li gorî Nihîlîzm û Taoîzmê hebûn tune, li gorî Realîzmê hebûn heye. Bizava Realîzmê jî li gorî bersiva vê pirsê; “Hebûn çi ye?”, di nav xwe de bûye xwedî şaxan. Hizra sofîyan ya li ser hebûnê, piştî xwe dide ‘ilmê îlahî yê di Qur’anê de. Feqî jî di vê çarçoveyê de bi avê re dikeve diyalogê.

Feqiyê Teyran di helbesta xwe de bi temsîliyeta avê dixwaze halê eşyayê (heyîn) fêhm bike. Lewma pirsên felsefî ji avê dîke, dixwaze av sîrrên xwe eşkere bike. Çi ne ev sîrr; av ji kê re ta’et û îbadetê dîke? Çima ta’et û îbadetê dîke, armanc çi ye? Heqîqet çi ye? Heqîqeta hebûnê çi ye? Armanca Feqî ya sereke ew e ku bide nîşan bê ji bilî însanan, heyberên afirandî çawa békêmasî û bêqisûr li gorî sedema hebûna xwe tevdigerin. Hikmeta avê heqîqeta hebûnê ye. “*Ma tu nabîni yên li erd û ezmanan; roj, hîv, stêrk, çiya, dar, ajal û gelek insan îbadeta Xwedê dikin, gelek ji wan jî ‘ezabê heq dikin*” (bnr. Hac, 22/18).

Fikirîna li ser halê avê ders e ji bo însên. Li gorî Feqî, maceraya xuliqandina her heyberê di fehma wê de mewcûd e. Her heyber dizane afrînerê wê kî ye û çima hatiye afirandin. Lewma av teslîmî Xwedê ye û li gorî vî halî tev digere (Tenik, 2021: 390). Digel hizra Feqî, bersivên avê yên me’rifetê

bingeha felsefeya helbestê datînin. Bi nav û sifetên Xwedê hikmeta xuliqandinê tê diyarkirin. Padîşahê mezin, Me‘bûd, Xwudê, Baxo afirînerê heyberan e (bnr. 34, 35, 36).

(34)

Avê cewab da ev suxen
Ezmanê hal wê gote min
Remzek ji *Padîşahê mezin*
Subhan ji wê seltetê (Teyran, 2014: 44)

(35)

Subhan ji *Me‘bûdê* li ser
Kî dê ji *Xwudê* ket xeber
Em çar bakir îname der
Genc bûn di kenza qudretê

(36)

Genc bûn di kenza eqdemî
Baxo ji işqa Ademî
Îname karê alemî
Zahir kirin vê sûretê (Teyran, 2014: 45)

Di dînê îslamê de jî wekî dînên heq yên din, Vacibu‘l Vicûd heye. Xwedê heyîna mecbûrî ye, bêyî ku hebûna Xwedê bê qebûlkirin hebûna heyberên din ne mimkine ku bi tiştê ve bê peyitandin. Wate, hebûna Xweda (Baxo) ji xwe ye, mutleq e û mecbûrî ye. Ji ber ku ezê e, inçaq ew dikare biafirîne. “*Qedîm yek e em hadis in*” (Teyran, 2014: 45). Feqî bi vê risteyê ve piştgiriya vê hizrê dike ku afirandin di hukmê “Padîşahê Mezin” de ye, inçaq bi remza Wî xuliqandin destpê dike. “Me‘bûd” sifeteke din a Xwedê ye ku tê wateya “heyîne ku jê re *ibadet* tê kirin; reb, îlah”. Di hizra Vacibu‘l Vicûdê de, ne ku ji ber Xwedê Me‘bûd e ew Xwedê ye, ji ber ku ew Xwedê ye Me‘bûd e. Wate, Feqiyê Teyran di helbesta xwe de hebûna her tiştî bi hebûna Xwedê ve girêdide, bêyî ku hebûna Xwedê bê qebûlkirin ne mimkin e ku masîva bê *îfadekirin*.

Derbarê afirandina ‘alemê de gelek teorî hatine avakirin. *Çawa* ku li navborî jî derbas bû di Yewnana Kevn de “madeya ‘ewil” heye û her tişt ji vê madeyê ye, lewma tunebûn û ji tunebûnê afirandin tune. Derbarê “madeya ‘ewil” de lihevkiyên tune be jî li ser çar madeyan sekinîne; av, ba, ax û agir. Yanî li gorî wan “hedîs” tune. Di materyalîzmê de jî hebûn li ser “atom”an hatiye avakirin. Li gorê vê; “ya heye” nehatiye afirandin, dê neyê guherîn û dê tune nebe. Li gorî Platinos (Karataş, 2021: 423), ji *çavkanîya* hebûnê (Afrîner) aqil (*nous*) fûriyaye û ber bi jêr ve tebeqeyên *şênber* hatine *çêkirin*. Ev teorî (Sudûr) bi hin guherînan ve ketiye nav feylesofên *îslamê* yên serdema navîn jî. Farabî û *Îbn Sîna* jî derbarê fûrîne de hemfikir in. Di kelama *Îslamê* de hizr û teoriyên wiha hene (Can, 2015: 57-64) ku ‘alemê bi hebûna Xwedê ve girêdidin û dibêjin lewma divê ‘alem jî ezê be. Li gorî Kabylov (2002: 68), di vê mijarê de Xezalî ji wan vediqete, li gorî Xezalî bes Xwedê ezê e, ji bilî Wî her tişt bi qudreta Xwedê hatine afirandin û hebûna wan mecazî ye. Ew tiştên piştê hatine afirandin jî made û cewher in û ew jî guherbar in. Afirandina masîvayê mijareke din e di helbesta Feqî de ku av bi xwe sirra xwe derdibire. Derbirîna avê giring e ji ber ku di helbestê de av ‘arif e, xwedî me‘rifet e.

Di helbesta Ey av û avê de, di bersivên avê de em rastî hizra afirandina ‘alemê tîn. Feqî behsa “*çar bakir*”an dike ku ev çar made (av, ax, ba, agir) ji xezîneya qudretê hatine der (bnr. 35). Wate, ev çar made jî bi qudreta Xwedê ji tunebûnê hatine afirandin. ‘Alem jî ji van çar madeyan hatiye afirandin (bnr. 37, 38, 39, 40). Di Qur‘anê de derbarê vê hizrê de rasterast agahiyên civandî tunebin jî ayetên derbarê afirandina heyberan hene; “*Me her tişt bi avê jîndar kir*” (Enbiya, 21/30), “*Wî hûn ji heriyê (ax) afirandine*” (En‘am, 6/2), “*Me cin ji agirê har afirand*” (Hicr, 15/27), “*Xwedê ye yê ku ba dişîne*

û ewran dixê bizavê, bi vî awayî em bê dişînin de vera mirî (hişkbûyî) û piştî hişkbûna erdê Em dîsa wê hêşîn dîkin. Her wisa em miriyan jî piştî mirinê sax dîkin” (Fatir, 35/9). Di vê çarçoveyê de em dibînin ku Feqî jî hemû heyberan (heywan, dar û nebat, le’l û dur, teyr û tuyûr, insan, cin û yd.) bi van çar madeyan ve girêdide ku Xwedê ew jê afirandine. Herwiha, ew tiştên afirandî ji çar tebî’etên zid, dijî hev hatine afirandin “*Em çar teb’etan vêk ra did in*” (bnr. 40). “Germ, sar, hişk, nerm” çar tebî’et in ku hemû heyber li gorî wan wech bûne û bi van çar tebî’etan qalib girtine (bnr. 41).

(41)

*Bi çar cihan em labis in**Qedîm yek e em hadis in**Lewma ji tîna yabis in**Hindî dixwazin rif’etê* (Teyran, 2014: 45)

Feqiyê Teyran ne tenê li ser “çawa”yê li ser “çima”yê jî sekiniye. “*Ez xezîneyeke veşartî bûm, min xwest bêm zanîn*” (Aclûnî, 1351: II/132). Mutesewwif koka bêjeya “xwestin”ê bi muhebbetê (‘îşq) ve girêdidin. Yanî, afirandina ‘alemê bi ‘îşqê ve pêwendîdar e, Xwedê her tişt ji ‘îşqa xwe afirandiye. Feqiyê Teyran jî di helbesta xwe de bi devê avê dibêje; Xwedê ji ber ‘îşqa Adem ‘alem afirandiye (bnr. 36). Di Qur’anê de jî hin ayet hene ku piştgiriya vê hizrê dîkin; “*Ew Xweda ye ku; çi tiştê li erdê heye, ji bo we afirandiye..*” (Beqere, 2/29), “*Ew e ku, ji kerema xwe, çi li erd û asîmanan heye tev ji bo we bindest kirine...*” (Casiye, 45/13). Piştî wê, Feqî dixwaze armanca li pişt afirandinê jî rave bike. Helbet her tişt li gorî armanca û qayîdeyê hatiye afirandin, di her tiştî de ‘ilmê Xwedê heye; “*Me asîman, erd û tiştên di navbera wan de belasebeb neafirandine*” (Sad, 38/27). Lewma “av” a Feqî wekî her tiştê afirandî, bi ‘ilmê Xwedê dizane ji ku hatiye, çima heye û li gorî wê hebûna xwe didomîne, îbadeta xwe dike “*Çi qas tiştên ku li erd û asîmanan hene Xwedê tesbîh dîkin...*”.

Îcarê, di vê ‘alema nîzamî de cihê însên ku der e? Feqî di helbesta Ey av û avê de, di temsîliyeta avê de bi çavekî feylesofî hikmeta heyberan rave kiriye û di dawiyê de jî behsê tîne ser rewşa însên. Weku daye her tiştî, Xwedê ‘ilmê xwe daye însên jî, tişteki veşartî tune. Bi fikirinê insan dikare bibe xwedî me’rifet. Divê insan rastiya qewî ji bîr neke;

(46)

*Di hedretê ma hûn nebûn?**Li hatif î pêwestê bûn**Di xizmeta Baxoy xwe bûn**Heyane roja axretê* (Teyran, 2014: 46)

ENCAM

Dema em dibêjin Feqiyê Teyran di sedsala zêrîn a edebiyata kurdî ya klasîk de jiyaye, ne ku Feqî di sedsala zêrîn de hatiye dinê, Feqiyê Teyran tevî hevçerxên xwe ev sedsala zêrîn welidandine. Yanî bi hizr û fikirîna xwe mohra xwe li vê sedsalê xistine û bi berhemên xwe ji yên din cuda bûne. Feqiyê Teyran û Melayê Cizîrî du şaheşa‘irên vê serdemê ne. Herduyan jî berhemen resen bi mijarên resen diyarî edebiyata kurdî kirine. Ji nav mijaran, zimanê hebûne -mijara xebata me ye- di nav berhemên herdu şa‘iran de jî tê dîtin. Melayê Cizîrî di “Ellah Sehergaha Ezel” de, Feqiyê Teyran di Ey av û avê de gelekî beloq li ser mijarê sekinîne.

Ey av û av, helbesta kurdî ya ‘ewil e ku bi rêya avê û di temsîliyeta avê de hizr û ramanên derbarê hebûnê de bi awayekî sofîyane hatine vegêran. Helbest, di bazineya fikirîna de bi teknîka “diyaloga hundirîn” ve li ser pirs û bersivan hatiye honandin. Feqiyê Teyran bi awayekî hikemî li ser zimanê hebûnê hizra xwe derbiriye.

Helbest ji serî heta dawî dişibe xebateke akademîk, gotareke ‘ilmî. Lewma, tema û mijara helbestê yekgirtî ye û hêza edebî ya helbestê jî xurt e. Di helbestê de sê leheng hene; Feqî, av û şa‘ir. Feqî bi teknîka diyaloga hundirîn hikmeta avê tehqîq dike, şa‘ir di navbera wan de hekemtiyê dike. Feqî di rola însanekî jî rêzê de ye û pirsên ‘am ji avê dike. Ji ber ku Feqî teslîmiyeta avê ferq kiriye, dîtiye ku digel ku ji nî‘metên însanan gelekî bêpar e jî kêliyeke nasekine û her îbadeta xwe dike. Lewma Feqî dixwaze hikmeta avê, sirra avê hîn bibe, bide eşkerekirin.

Helbet Feqî ne belasebeb van pirsan dike. Feqî, bi çavkaniya Qur’anê, di çarçoveya hikemê de însanan sewqî fikirîna dike. Li gorî hizra Feqî, ‘ilme Xwedê çawa ku bi ber heyberê re heye bi însên re jî heye û fikirîna dê hikmeta û sirra hebûnê bide eşkerekirin. Jiyîna li gorî ‘ilmê Xwedê di seyrû silukê de rênîşander e ji bo wesletê. Lewma divê însan li gorî ‘ilme xwe bifikire, serwextî zimanê hebûnê bibe û li gorî wê -çawa ku ji qalû belayê ve soz daye- xizmeta Xwedê bike.

Feqî dema armanca xwe pêk tîne referansên felsefî dide. Di çarçoveya hikemî de dide dû van pirs û pirsîyaran; pirsîyarên hebûnê yên însanan, mijarên jêpîrsîna cihê însên ê li dinyayê û siruştaya însên, divê mirov çawa bijî, bextîyariya mirovan, pêdiviyên bûna însên, têkiliya mirovan bi dinyaya û kaînatê re. Feqî bi siruştaya sofîgeriyê, bi perspektîveke îlahî li ser van mijaran dixebite ku ev mijar bi qasî hebûna însên kevn in.

Li gorî hizra Feqî, Xwedê Vacibu‘l Vicûd e, qedîm e, nehatiye afirandin. Xwedê him ‘Ibda ye him Xalik e. Çar made (av, ax, ba, agir) ji tunebûnê hatine afirandin û xwedî çar tebî‘etê zid in (germ, sar, hişk, nerm). Xwedê ji ‘işqa însên, ‘alem ji van çar madeyan afirandiye. Wate, ji bilî Xwedê her tişt (masîva) hedîs e, hatiye afirandin. Xwedê ‘ilme xwe daye her heyberê û di her heyîna de hikmetek heye. Di temsîliyeta avê de heyber bi hikmeta xwe dizanin lewma bi hebûna xwe ve di îbadeta Xwedê de ne. Sofîyê ku dixwaze di hikmeta Xwedê de têbigihe divê bifikire. Fikirîna dê di seyrû silukê de ji sofî re rênîşander be. Di seyrû silukê de fêhmkirin û têgihîştina zimanê hebûnê gihiştina me‘rifetê ye.

ÇAVKANÎ

- Aclûnî, Î. b. M. (1351). Keşfu'l-Hafâ ve muzîlu'l-ilbâs amme's-tehera mine'l-ehâdîsi alâ elsîneti'n-nas, Beyrut., I: 310.
- Aristoteles. (1982). *Metafizîk*. Çeviren: Ahmet Arslan. (https://turuz.com/storage/h-edebiyat-2020-1/0139-Metafizik-Aristoteles-Ahmed_Arslan-1982-120s.pdf) (Erişim:04.01.2023).
- Can, S. (2015). *Fahreddin Er-Râzî'de Yaratılış Teorisi*. Şırnak: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı.
- Cihanî, P. (2019). *Şêwaza Berhemên Feqiyê Teyran*. Bingöl Üniveristesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi. Yıl: 5. Cilt: 5. Sayı: 10, 2019/2. 101-122.
- Demir, M. E. (2019). *Şîret Di Helbesta Kurmancî ya Klasîk Da: Nîmûneya Feqiyê Teyran, Ehmedê Xanî, Mele Xelîlê Sêrtî û Seyîd Elîyê Fîndîkî*. Mardin: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı.
- Ertekin, M. Z. û Basuğuy, B. (2022). *Feqiyê Teyran: Şai'rê Hikmet û Nesîhetê*. Timurtaş, A. û Tek, A. û Özdaş, H. û Ahmad, H. O. û Acar, M. (Ed). Feqînasî. Ankara: Peywend. rr. 63-93.
- Kabylov, N. (2002). *Gazâlî'de Varlık Meselesi*. Ankara: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri ana Bilim Dalı, İslam Felsefesi Bilim Dalı.
- İli, E. (2022). *Feqiyê Teyran'da Varlık*. Wan: Peywend.
- Karaca, F. (2021). *Berawirdkirinek li ser Qesîdeya Avê Ya Füzûlî û Helbesta Ey Av û Avê ya Feqiyê Teyranî ji aliyê Hêmana Avê ve*. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi , 7 (13) , 9-35.
- Karataş, Ö. F. (2021). *Sudûr nazariyesinin gelişimi ve Abdülhak Hâmid Tarhan'ın şiirle Sudûr nazariyesine kazandırdığı yeni bir boyut*. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (22), 423-436. DOI: 10.29000/rumelide.886148.
- Karlıağa, H. B. (1991). *Anâsır-ı Erbaa*. TDV İslâm Ansiklopedisi. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/anasir-i-erbaa>) (Erişim: 04.01.2023).
- Kaya, M. (1995). *Felsefe*. TDV İslâm Ansiklopedisi. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/felsefe>) (Erişim: 04.01.2023).
- Keklik, N. (1982). *Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: Doğu Yayınları.
- Koç, E. (2015). *Felsefe ve Edebiyat*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , 5 (1) , 105-118.
- Kutluer, İ. (1998). *Hikmet*. TDV İslâm Ansiklopedisi. (<https://islamansiklopedisi.org.tr/hikmet>) (Erişim: 04.01.2023).
- Orkin, Ş. (2015). *Di Berhemên Feqiyê Teyran De Hêmanên Tesewufî*. Muş: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü Ana Bilim Dalı.
- Saydun, E. (2018). *Teşe û Ciwankariyên Wêjeyî Di Dîwana Feqiyê Teyran De*. Van: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü.
- Tenik, A. (2021). *Sûfî Feqiyê Tayran'ın “Ey Av û Av” Şiirinde Varlık Dili*. Artuklu Akademi, 2021/8(2), 382-399.
- Teyran, F. (2014). *Fakî-yî Teyran Dîwan – Dîwan Feqiyê Teyran*. (Werger û Şîkar: Kadri Yıldırım). Ankara: Kültür ve turizm Bakanlığı Yayınları.
- Yazır, E. M. H. (1996). *Dibâce (Önsöz), İslam Düşüncesinin Problemlerine Giriş*. Sadeleştirme: Recep Kılıç. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.